

Український інститут національної пам'яті

Володимир Василенко

**ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ
ЯК ЗЛОЧИН ГЕНОЦИДУ**

Правова оцінка

Київ

Видавництво імені Олени Теліги

2009

ББК ТЗ (4УКР) 621-209
В 35

Василенко В.

В 35 Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. — 48 с.

ISBN 978-966-355-027-5

У книзі витлумачені вузлові питання правової оцінки геноцидного характеру Голодомору 1932–1933 рр. в Україні у світлі Конвенції ООН 1948 р. про попередження злочину геноциду та покарання за нього. Основну увагу приділено обґрунтуванню наявності наміру тоталітарного комуністичного режиму частково знищити українську націю шляхом виморення голодом українських селян, які були її питомим складником. Розкрито механізм здійснення Голодомору, порушені питання відповідальності його ідеологів, організаторів, замовників та виконавців. Обґрунтовується необхідність формально-юридичної оцінки Голодомору компетентними органами України для з'ясування всіх його обставин та негативних наслідків.

ББК ТЗ (4УКР) 621-209

ISBN 978-966-355-027-5

© Василенко В. Текст, 2009
© Видавництво імені Олени Теліги.
Оригінал-макет, 2009

Вступ

З кожним роком правда про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні дедалі більше поширюється серед української і світової спільнот. Сьогодні не викликає сумніву, що тоді сталінський тоталітарний режим вчинив жорстокий злочин проти української нації, внаслідок якого мільйони українських селян були виморені штучно організованим голодом.

Поступово предметом поглибленого вивчення стає дедалі ширше коло питань, пов'язаних із причинами, мотивами, обставинами, механізмами і наслідками Голодомору. В результаті у корпусі досліджень цієї жахливої трагедії меншає білих плям і спірних проблем. Проте триває і, як мені здається, набуває інтенсивності дискусія навколо питання кваліфікації Голодомору геноцидом.

Деякі дослідники, політологи і політики як в Україні, так і поза її межами, визнаючи його злочинний характер, не вважають Голодомор злочином геноциду, попри ухвалення у 2006 р. Верховною Радою України Закону про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Вони аргументують свою позицію тим, що в той час на безмежних просторах Країни Рад від голоду масово гинули не лише українські селяни, і тому, мовляв, немає сенсу викремлювати геноцидний характер українського Голодомору.

Така постановка питання ігнорує національний вимір українського Голодомору, на який аргументовано вказують багато дослідників, зокрема такі авторитетні, як Роберт Конквест, Джеймс Мейс, Андреа Граціозі.

Геноцид і злочини проти людяності

Навіть якщо розглядати масове вимордування українських селян штучно організованим голодом поза національним контекстом, таке знищення також є тяжким міжнародним злочином або злочином проти людяності.

З огляду на це зазначимо, що для юридичної оцінки і засудження вбивства селян голодом не варто винаходити нові терміни, такі як «демоцид», «соціоцид» або «класоцид», а треба лише знати та вміти застосовувати міжнародне право, в якому, крім геноциду, є категорія злочинів проти людяності, серед яких виокремлюється такий, як винищення. У міжнародному праві під винищенням розуміють свідоме широкомасштабне або систематичне вбивство значної кількості цивільного населення, зокрема шляхом позбавлення його доступу до продуктів харчування та ліків.

Геноцид і винищення є найтяжчими міжнародними злочинами відповідно до загальноновизнаних звичасвих норм міжнародного права, які знайшли віддзеркалення у міжнародних договорах, зокрема в Конвенції ООН 1948 р. про попередження злочину геноциду і покарання за нього, і в Римському статуті Міжнародного кримінального суду 1998 р.

У Римському статуті в окремій ст. 6 відтворено склад злочину геноциду, як його викладено у Конвенції ООН 1948 р., а у ст. 7 наведено перелік інших міжнародних злочинів під загальною назвою «злочини проти людяності», до яких віднесено і такий злочин, як винищення (частина 1 § b).

Отже, геноцид не є єдиним міжнародним злочином або злочином проти людяності, а одним із них. Проте цей злочин вирізняється серед інших особливим характером, правовою специфікою та наслідками. Тому в доктрині міжнародного права геноцид називають «злочином злочинів» (crime of the crimes — англ., crime des crimes — фр.).

Особливість соціально-правової природи геноциду полягає в тому, що цей злочин спрямований на знищення національних, етнічних, расових або релігійних груп як таких, тобто груп, які є найголовнішими базовими цивілізаційними елементами структури людства. Знищення цих елементів суперечить принципу багатоманітності світу в його цивілізаційно-планетарному вимірі

і становить небезпеку не лише для поодиноких людей і спільнот, а й для людства в цілому.

Спільним для геноциду та інших злочинів проти людяності є те, що їх вчинення спричиняє широкомасштабні або систематичні порушення природних прав та основоположних свобод людини і є підставою для відповідальності винних держав, посадових і приватних осіб відповідно до норм національного й міжнародного права.

Сподіваюся, що сьогодні в жодній неупередженій людині, яка має хоч крихту совісті і людського співчуття, не виникає сумнівів щодо правомірності оцінки цілеспрямованого вбивства голодом мільйонів українських селян у 1932–1933 рр. як злочину проти людяності під назвою «винищення». Отже, масове вимордування українців, яке сталося тоді, є тяжким міжнародним злочином, незалежно від того, кваліфікувати його як геноцид чи як винищення.

Проте вшанування пам'яті жертв Голодомору, елементарне почуття справедливості і людська солідарність вимагають належної юридичної оцінки нашої національної трагедії у світлі положень Конвенції ООН 1948 р. про попередження злочину геноциду та покарання за нього.

Характерні ознаки геноциду

У дослідженнях, присвячених Голодомору, досить часто трапляються нарікання на недосконалість правового визначення поняття «геноцид» і недоліки Конвенції 1948 р. (В. Марочко, Є. Захаров), а інколи — й закиди, що юридичним нормам, сформульованим у цьому документі, відповідав лише Голокост часів Другої світової війни і що ці норми «не давали 100-процентної гарантії на ідентифікацію усіх випадків масового знищення людей як геноциду» (С. Кульчицький). Такі оцінки Конвенції 1948 р. — хибні, принаймні з двох міркувань.

По-перше, норми цього документа не розраховані на кваліфікацію всіх випадків масового знищення людей як геноциду. Відповідно до ст. II Конвенції геноцидом вважаються злочинні дії, спрямовані проти будь-якої національної, етнічної, расо-

вої чи релігійної групи як такої, а не просто випадки масового знищення людей. Як уже зазначалося, масове знищення людей становить окремий міжнародний злочин під назвою «винищення».

По-друге, хоч норми Конвенції 1948 р. і були сформульовані під впливом трагічних подій часів Другої світової війни, вони є нормами загального міжнародного права і розраховані на кваліфікацію актом геноциду всіх випадків злочинних дій, які відповідають юридичним критеріям, визначеним цим документом, і лише цим документом.

Подобаються нам чи ні наслідки відомих перипетій у ході її розробки, Конвенція про попередження злочину геноциду та покарання за нього у тому вигляді, як вона була підписана 9 грудня 1948 р., є автентичним і юридично чинним міжнародно-правовим актом. Жодна держава і міжнародне співтовариство в цілому не ставлять під сумнів правоякісність Конвенції 1948 р. Це, зокрема, було переконливо підтверджено через 50 років після її підписання, коли ст. II Конвенції, в якій розкрито зміст складу злочину «геноцид», була, по суті, дослівно відтворена у ст. 6 Римського статуту Міжнародного кримінального суду.

У світлі викладеного контрпродуктивними є спроби самочинної інтерпретації положень Конвенції 1948 р. з метою «поліпшення» її якості або пристосування до специфіки «механізму радянського геноциду». В рамках такого підходу деякі дослідники обстоюють тези, які, всупереч їхнім добрим намірам, із юридичної точки зору, створюють підстави для заперечення геноцидного характеру Голодомору.

З іншого боку, неприпустимими є спроби заперечення геноцидного характеру Голодомору шляхом свідомого спотворення змісту положень Конвенції 1948 р. як дослідниками, політиками та політологами, так і офіційними представниками деяких держав.

Відповідно до принципів права міжнародних договорів Конвенцію 1948 р. треба сприймати такою, якою вона є, і застосовувати її норми для кваліфікації будь-яких злочинних дій як геноциду у суворій відповідності лише до визначених нею критеріїв, а не критеріїв, які комусь заманулося використати, оскільки вони вписуються у рамки його/її суб'єктивного бачення і є для них зручними.

Суть злочину «геноцид» викладено у формулі початкової частини ст. II Конвенції 1948 р., відповідно до якої «геноцид означає... акти, вчинені з наміром знищити, повністю або частково, будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку». У доктрині і практиці міжнародного права загальноновизнаним є розуміння того, що для кваліфікації злочинних дій геноцидом необхідно довести наявність у суб'єкта злочину спеціального наміру (*dolus specialis*) знищити лише визначену у Конвенції групу і спрямованість його злочинної поведінки проти визначеної групи як такої.

Дії, які не мають усіх згаданих ознак, не є злочином геноциду, навіть якщо їхнім наслідком є винищення людських груп. Геноцид відрізняється від інших злочинів проти людяності, по-перше, якістю наміру, а не кількістю жертв, по-друге, спрямованістю не проти людей взагалі, а проти чітко окресленого кола різновидів людських груп, по-третє, націленістю не проти окремих членів таких груп, а проти груп як таких.

Інакше кажучи, для геноциду характерним є те, що члени визначених у Конвенції 1948 р. груп знищуються, частково чи повністю, через їхню приналежність до таких груп.

Вирішальним і критичним для юридичної оцінки тієї чи іншої поведінки як злочину геноциду є встановлення спеціального наміру знищити певну групу і доведення того, що цей намір стосувався саме цієї національної, етнічної, расової або релігійної групи як такої, а не пошуки відповіді на запитання, чому, з яких причин і мотивів, де й коли було вчинено злочин, або щодо так званого кількісного порогу, тобто чисельності жертв злочину. Водночас слід підкреслити, що відповіді на ці запитання є важливими як для встановлення спеціального наміру, так і для з'ясування інших обставин злочину, зокрема його спрямованості проти певної групи, визначеної Конвенцією 1948 р. З огляду на це необхідно високо оцінити творчий доробок таких українських істориків, як В. Васильєв, С. Кульчицький, В. Марочко, Ю. Мицик, Р. Пиріг, В. Сергійчук, Є. Шаталіна, Ю. Шаповал та багатьох інших, численні розвідки яких є надійним фактологічним підґрунтям для кваліфікації Голодомору 1932–1933 рр. в Україні злочином геноциду. Не можна не згадати також подвижницьку працю світлої пам'яті Дж. Мейса та В. Маняка.

Наявність наміру сталінського режиму організувати Голодомор в Україні

Для доведення геноцидного характеру Голодомору необхідно, насамперед, довести наявність наміру сталінського тоталітарного режиму організувати штучний голод в Україні. Противники кваліфікації Голодомору як злочину геноциду ставлять запитання, чи був цей намір зафіксований документально, чи існував заздалегідь розроблений план, який би його підтверджував, і відповідають: «Дослідниками не знайдено ще жодної постанови Радянського уряду і ЦК партії, що наказують убити за допомогою голоду певну кількість українських чи інших селян» (російський учений В. Кондрашин).

З огляду на це слід наголосити, що Конвенція 1948 р. не передбачає неодмінного пред'явлення документа про план злочину або про намір його здійснення, а вимагає лише доведення такого наміру.

Документ, у якому було б викладено план знищення українських селян за допомогою голоду, навряд чи буде виявлено. З огляду на вкорінену у ментальності більшовицького керівництва схильність до конспірації та його прагнення приховати страхітливо злочинну і нелюдську акцію, наявність такого документа у принципі є проблематичною. Навіть у фашистській Німеччині, де існувала офіційно схвалена расистська доктрина, геноцидна акція проти євреїв відбувалася під прикриттям евфемізму «остаточне вирішення єврейського питання».

Сьогодні противники визнання українського Голодомору геноцидом погоджуються з тим, що голод в Україні та інших частинах СРСР був породжений свавільним вилученням у селян вирощеного ними врожаю та інших сільськогосподарських продуктів на основі надмірних хлібозаготівельних планів, встановлюваних державою за рішеннями вищих партійних органів. Реалізація таких планів неминуче прирікала село на голодну смерть. Отже, планування надмірного вилучення в селян виробленої ними сільгосппродукції є рівнозначним плануванню Голодомору. Таким чином, можна стверджувати: план винищення українських селян був замаскований під надмірні плани хлібозаготівель.

Усі надмірні плани хлібозаготівель виконували злочинні функції, але лише хлібозаготівельні плани 1932 і 1933 рр. стали планами геноцидного винищення українського селянства.

У 1926 р. — останньому році вільних продаж-закупівель сільськогосподарської продукції — держава заготувала в Україні 3,3 млн. т зерна. Після запровадження централізованого і керованого з Москви планування хлібозаготівель квота для України на 1928 р. становила 4,4 млн. т зерна, а для всього Союзу — 10,5 млн. т. Планові квоти хлібозаготівель 1930 р. було збільшено майже вдвічі: для України вони становили 7,7 млн. т, а для всього Союзу — 20 млн. т.

Радикальне підвищення квот хлібопоставок відбулося в умовах, коли внаслідок політики розкуркулення і насильницької колективізації стару традиційну систему землеробства було зруйновано, а нової ще не було створено. Першого колгоспного року Україна виконала хлібозаготівельний план завдяки сприятливим погодним умовам у 1930 р. і надзвичайно високому врожаю, який сягнув 23 млн. т зерна. Втім, виконання плану супроводжувалося великими втратами зерна, а головне — селян було позбавлено звичайних запасів, які традиційно робилися ними для забезпечення своєї життєдіяльності.

Ігноруючи потреби селян, кремлівське керівництво, хибно переконане, що успішна реалізація плану хлібозаготівель у 1930 р. була досягнута завдяки «перевагам колгоспного ладу», затвердило новий надмірний план хлібозаготівель і на наступний, 1931 р. Відповідно до цього плану Україна мала знову поставити 7,7 млн. т зерна, а решта республік Союзу — 21,4 млн. т.

Виконання в Україні хлібозаготівельного плану 1931 р. відбувалося з великим напруженням і супроводжувалося вилученням максимально можливих обсягів збіжжя як у колгоспів, так і в одноосібників, оскільки врожай зернових був значно нижчим за торішній і становив 18,3 млн. т.

Україна не виконала повністю плану хлібозаготівель (замість запланованих 7,7 млн. т зерна було зібрано 7 млн. т), але з села знову було вивезено великі обсяги збіжжя, внаслідок чого вже у 1931 р. в багатьох місцевостях України через нестачу харчів почалося голодування і були навіть випадки голоду.

У звіті секретно-політичного відділу ОГПУ, що стосувався кінця 1931 р. – початку 1932 р., констатувалося таке: «В низці населених пунктів (Харківської, Київської, Одеської, Дніпропетровської, Вінницької областей) УСРР спостерігаються продуктування та випадки голодування колгоспних сімейств». У тогочасних офіційних документах немає згадок про голод. Натомість використовуються евфемізми «продуктування» та «голодування».

Плануючи і здійснюючи хлібозаготівлі 1930–1931 рр., більшовицьке керівництво, найімовірніше, ще не мало наміру влаштувати голод. Його мета полягала тоді не у знищенні українських селян та селян в інших регіонах СРСР, а у накопиченні великих централізованих запасів збіжжя й інших сільгосппродуктів, необхідних для отримання валютних надходжень і використання їх для індустріалізації СРСР, створення потужного військово-промислового комплексу, модернізації і озброєння Червоної армії як знаряддя майбутніх «визвольних походів» та силового поширення комунізму в світі.

Голодування і голод, перші ознаки якого з'явилися ще наприкінці 1931 р. і який став поширюватись в Україні та інших регіонах СРСР на початку 1932 р., слід кваліфікувати як результат злочинної недбалості комуністичного керівництва. Його дії мали ознаки цього злочину, оскільки воно могло і мусило передбачати небезпечні наслідки реалізації надмірних планів хлібозаготівель.

Водночас не викликає сумніву той факт, що більшовицьке керівництво не могло не усвідомлювати: систематичне продовження свавільної грабіжницької практики хлібозаготівель через запровадження таких планів викличе широкомасштабний голод і прирече мільйони селян на голодну смерть.

Порівняно з 1930–1931 рр. хлібозаготівельні плани для України на 1932 і 1933 рр. передбачали трохи нижчу квоту поставок — 5,8 млн. т щорічно. Проте вони виявилися непосильними, оскільки в попередні роки потенціал села було істотно підірвано. Їхнє затвердження стало рівнозначним затвердженню планів винищення українських селян.

Отже, початком спланованого сталінським режимом Голодомору в Україні слід вважати початок реалізації плану хлібозаготівель на 1932 р. У світлі викладеного помилковим є твердження,

що Голодомор, який набув ознак геноциду, розпочався в Україні в 1933 р. Очевидно, підставою для подібного висновку є презумпція наявності певного кількісного порогу числа жертв геноциду. Така презумпція — хибна, оскільки Конвенція 1948 р. не визначає кількісних параметрів злочину. Адже гіпотетично неважко уявити випадки, коли кількість жертв геноциду може бути досить обмеженою й налічувати навіть не тисячі, а сотні людей, наприклад при знищенні невеликого племені або народності.

Убивство голодом відбувалося в Україні й на Кубані як до 1933 р., так і в 1933 р. Різниця полягає лише в масштабах злочину. Якщо протягом 1932 р. голодом було замордовано сотні тисяч людей, то в 1933 р. лік ішов на мільйони. Однак і в 1932 р. і в 1933 р. в Україні й на Кубані, на відміну від інших регіонів СРСР, де від голоду також загинуло чимало людей, голод був актом геноциду, оскільки він був навмисне спрямований проти української нації як такої.

У критичній ситуації, що склалася в Україні, цивілізована альтернатива виходу із кризи полягала в кардинальному перегляді надмірних планів хлібозаготівель, припиненні варварського визиску села, оголошенні охоплених голодом районів зонами гуманітарного лиха та наданні їм термінової широкомасштабної допомоги.

Натомість сталінський тоталітарний режим не лише не відмовився від реалізації надмірних планів хлібозаготівель, а й застосував щодо українського села безпрецедентні репресії, спрямовані на забезпечення їх беззастережного виконання та супроводжувані позбавленням селян усіх продуктів харчування.

Відповідно до наказів і настанов кремлівського керівництва Постановами ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. та РНК УСРР від 20 листопада 1932 р. за незадовільне виконання графіків хлібозаготівель, неправильне використання хліба та його розкрадання створені у колгоспах натуральні фонди перераховувались у фонди хлібозаготівель, заборонялося видавати натураванси, вилучалися натураванси хліба на трудодні, встановлювалися натуральні штрафи розміром 15 місячних норм здавання колгоспом м'яса як усупільненої худоби, так і худоби колгоспників.

Розширене тлумачення цих постанов виконавцями давало можливість не обмежуватися запровадженням лише м'ясних

натуральних штрафів, а й вилучати інші продукти харчування (картоплю, квасолю, цибулю, капусту тощо) під приводом боротьби за виконання планів хлібозаготівель.

Постановою РНК УСРР і ЦК КП(б)У від 6 грудня 1932 р. затверджувалося занесення на «чорну дошку» сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі. Режим покарання занесених на «чорну дошку» сіл включав: припинення довозу до таких сіл товарів і вилучення з відповідних кооперативних та державних крамниць усіх наявних товарів; повне припинення кооперативної і державної торгівлі на місцях; цілковиту заборону колгоспної торгівлі як для колгоспників, так і для одноосібників; припинення всілякого кредитування і дочасне стягнення кредитів та виконання інших фінансових зобов'язань; репресії проти всіляких чужих, ворожих і контрреволюційних елементів.

На підставі цієї та інших подібних постанов на «чорну дошку» було занесено сотні українських сіл. І навіть суцільні райони. Їх мешканці опинялись у своєрідних «гетто», позбавлялись елементарних предметів повсякденного побуту, ставали жертвами спеціальних фінансових санкцій та вибіркового політичного репресій. Після виконання хлібозаготівельних планів 1930–1931 рр. в українському селі практично не було запасів зерна, і це підтверджували результати численних обшуків та рейдів, під час яких вилучалися мізерні, з погляду планових державних квот, обсяги зерна. Незважаючи на це, Сталін 1 січня 1933 р. телеграмою за власним підписом направляє українському керівництву Постанову ЦК ВКП(б), яка стала своєрідним сигналом до продовження масових обшуків і вилучення будь-яких залишків продовольства в українських колгоспах, у колгоспників та одноосібників.

Широке застосування надзвичайно жорстких і жорстоких репресивних методів виконання надмірних планів хлібозаготівель і свавільне позбавлення селян усіх запасів продовольства є переконливим доказом наміру тоталітарної влади викликати голод в Україні і використати його як знаряддя для цілеспрямованого знищення українського селянства як частини української нації.

Аналіз поведінки комуністичного керівництва дає можливість виявити низку непрямих доказів, які переконливо підтверджують наявність такого наміру.

По-перше, у розпал Голодомору українським селянам було заборонено виїздити поза межі України. Заборона забезпечувалась розміщенням на кордонах УСРР та на залізничних станціях військових частин і підрозділів ГПУ. Відповідно до Постанови Політбюро ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 22 січня 1933 р., органи влади були зобов'язані «не допускати масового виїзду селян із Північного Кавказу в інші краї та в'їзд до меж краю з України», а також «масового виїзду з України в інші краї та в'їзд в Україну з Північного Кавказу». Ця заборона свідомо позбавляла селян, що голодували, можливості придбати необхідні для порятунку продукти харчування поза межами ураженої голодом території України, прирікаючи їх на голодну смерть.

По-друге, систематичні і жорстокі репресивні заходи вживалися до тих партійних і радянських керівників усіх рівнів, які висловлювали незгоду з надмірними планами хлібозаготівель і прагнули допомогти селянам, що голодували, шляхом виділення їм продуктів харчування із колгоспних фондів.

По-третє, у державних резервах Непорушного і Мобілізаційного фондів було нагромаджено досить великі обсяги збіжжя, але цей ресурс не було використано для надання допомоги голодуючій Україні. В обох фондах на 1 січня 1932 р. зберігалось 2,033 млн. т збіжжя, а на 1 січня 1933 р. — 3,034 млн. т. Цієї кількості зерна цілком вистачило б для забезпечення хлібним раціоном (при денній нормі 1 кг) до нового врожаю 10 млн. осіб у 1932 р. і 15 млн. осіб у 1933 р.

По-четверте, величезні обсяги збіжжя та інших продуктів харчування, вироблених в Україні, експортувалися за її межі — в інші регіони СРСР і за кордон, тоді як мільйони українських селян були позбавлені їжі і вмирали голодною смертю. З Радянського Союзу було експортовано 5,8 млн. т збіжжя у 1930 р., 4,8 млн. т — у 1931 р., 1,6 млн. т — у 1932 р. та 1,8 млн. т — у 1933 р.

Не викликає сумніву, що обмеження зернового експорту в 1931 р., наприкінці якого в Україні вже виникли серйозні продовольчі ускладнення, спричинило голодування й навіть з'явилися перші ознаки голоду. Припинення такого експорту у 1932–1933 рр. могло б запобігти виникненню голоду. Причому такий крок не був критичним для реалізації планів радянської індустріалізації. Річ у тому, що в цей період упали

світові ціни на пшеницю і, відповідно, зменшилися валютні надходження від її експорту. У 1932–1933 рр. вартість експортованого хліба становила лише 369 млн. крб. Тоді як від експорту лісоматеріалів і нафтопродуктів було одержано майже 1 млрд. 570 млн. крб.

По-п'яте, сталінський тоталітарний режим проголосив голод в Україні неіснуючим явищем і на цій підставі відмовлявся від допомоги, яку пропонували численні неурядові організації, зокрема закордонні українські громади, і отримання якої сприяло б якщо не відверненню трагедії, то істотному зменшенню її масштабів. Політика заперечення Голодомору і відмова від міжнародної гуманітарної допомоги є переконливим додатковим свідченням наміру режиму використати голод для знищення українського селянства як частини української нації.

Отже, комуністична влада мала вдосталь ресурсів і можливостей для запобігання Голодомору в Україні і голоду в інших регіонах СРСР. Однак ці ресурси не було використано. Натомість в Україні було свідомо задіяно продуману систему репресивних заходів для позбавлення селян всієї їжі та припинення їх доступу до їжі, оскільки кремлівське керівництво мало намір використати штучний голод як знаряддя геноцидного знищення.

Підтвердженням штучного характеру Голодомору 1932–1933 рр. і навмисного використання його для вимордовування українських селян є продемонстрована сталінським тоталітарним режимом спроможність «контролювати голод». Із середини 1933 р. смертність від голоду в Україні почала знижуватись, і він припинився наступного року, хоча врожай 1934 р. становив лише 12,3 млн. т і був набагато нижчим, ніж урожаї 1932–1933 рр., які сумарно дорівнювали 36,9 млн. т.

Першим кроком у напрямі припинення репресивного вилучення продовольства в селян стала таємна директива-інструкція від 8 травня 1933 р. за підписами Сталіна і Молотова, адресована «всім партійно-радянським працівникам, органам ОГПУ, суду і прокуратурі». Цей документ орієнтував на припинення масових репресій: «Настав момент, коли ми вже не маємо потреби у масових репресіях, які, як відомо, торкаються не лише куркулів, а й одноосібників і частини колгоспників». Оскільки знесилені голодом та ізольовані у своїх селах селяни вже не становили загрози режимові, директива передбачала при-

пинення масових виселень, «упорядкування» арештів та «розвантаження» місць ув'язнення.

У другій половині 1933 р. – на початку 1934 р. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР ухвалили низку постанов, спрямованих на поліпшення умов праці і життя в колгоспах. Ці акти, зокрема, передбачали відмову від нереалістичних квот хлібозаготівель та свавільних методів вилучення зерна, встановлення нового порядку видачі авансів за участь у збиральних роботах (10 червня 1933 р.), нормативне закріплення права колгоспників мати корову, дрібну худобу та птицю (20 червня 1933 р.), заборону додаткових зустрічних планів колгоспам, які виконали встановлені планові завдання (2 серпня 1933 р.), надання допомоги безкорівним колгоспникам у придбанні корів (10 серпня 1933 р.) тощо.

Втім, вирішальним чинником у припиненні голоду стало скасування старої системи хлібозаготівель. Відповідно до Постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 19 січня 1934 р. встановлювалися тверді норми здачі зерна. Обов'язкова поставка не повинна була перевищувати одну третину валового збору кожного господарства при середньому врожаї. Одночасно з припиненням практики свавільного вилучення в селян зерна було більш ніж удвічі, порівняно з 1932–1933 рр., зменшено його експорт. У 1934 р. на експорт відправлено лише 770 тис. т збіжжя.

Виявлена тоталітарним режимом «ефективність» як в організації, так і в припиненні Голодомору свідчить, що намір винищення українських селян було реалізовано у певно визначених ним часових межах.

У спробах заперечити геноцидний характер українського Голодомору інколи посилаються на виявлені в архівах документи про допомогу, яка, за рішеннями союзного центру, надавалася регіонам, у тому числі й Україні. Так, британець Р. Девіс та австралієць С. Уїткрофт згадують і аналізують 35 постанов ЦК ВКП(б) та РНК СРСР, ухвалених у період із 7 лютого по 20 липня 1933 р., які стосувалися надання такої допомоги. Подібної позиції дотримується американець М. Таугер. Слід зазначити, що таких постанов є набагато більше — їх видавала не лише союзна влада і не лише в 1933 р. Вивчення цих документів свідчить, що така допомога була несвоєчасною, недостатньою й вибірковою. Значні її обсяги становила не про-

довольча допомога селянам, що голодували, а насіннева допомога колгоспам для забезпечення посівної кампанії і збирання нового врожаю.

Якщо продовольча допомога надходила до села, вона надавалася лише у формі громадського харчування і лише тим колгоспникам, котрі ще були здатні працювати й жили в польових станах. Існували навіть постанови, відповідно до яких у лікарнях годували й лікували лише здоровіших і з кращими шансами на одужання. Продовольча допомога не надавалася селянам-одноосібникам, натомість її отримували місцеве партійне і комсомольське керівництво, активісти.

Як правильно зазначив В. Марочко, у 1932–1933 рр. рішення союзних органів щодо «виправлення становища в Україні» і «надання допомоги Україні» були спрямовані не на подолання причин голоду і рятування українських селян, а насамперед на забезпечення виробничих потреб у ході посівних та збиральних кампаній.

Така допомога надавалась як у пропагандистських цілях, так і з метою маскування злочинної поведінки влади. З огляду на це не можна не погодитися зі слушною думкою С. Кульчицького, що допомогу пограбованим селянам, у яких щойно було примусово вилучено всі запаси продовольства, слід вважати елементом злочину.

Продовольча допомога надавалася, а смертність серед українських селян зростала. На лютий — червень 1933 р., протягом яких було видано згаданих 35 постанов про надання допомоги українським селянам, припадає пік Голодомору, коли жертви злочину обчислювалися мільйонами. У практичному плані йшлося швидше про ненадання допомоги, ніж про її надання. Вибіркове надання обмеженої і дозованої допомоги лише визначеній частині селян означало її ненадання іншій частині, яку становили мільйони. Такий характер продовольчої допомоги, за наявності великих запасів зерна у централізованих державних резервних фондах та масштабного продовольчого експорту, аж ніяк не спростовує наявності наміру знищення українських селян, а переконливо підтверджує існування наміру знищити їх частково.

Зазначені параметри наміру зумовлені не лише специфікою сталінської «допомоги» приреченим на голодну смерть україн-

ським селянам, а й прагматичними потребами режиму в людських ресурсах для використання у колгоспному та промислово-виробничому секторі, а також у збройних силах.

Об'єкт злочину — українська нація

У 1932–1933 рр. жертвами штучно організованого голоду стали не лише українські селяни. Однак лише український Голодомор, який охопив Україну і Кубань, був геноцидом. Голод в інших регіонах СРСР мав ознаки іншого міжнародного злочину, відомого під назвою винищення. І річ тут не в тому, що, порівняно з іншими регіонами, рівень смертності та кількість людей, вимордуваних в Україні й на Кубані, були на кілька порядків вищі. Адже з юридичного погляду кількісні показники не є критерієм для кваліфікації протиправної поведінки злочинцем геноциду.

Між українським Голодомором і голодом, який у той період охопив інші регіони СРСР, існувала якісна різниця: селян поза межами України та Кубані виморювали голодом як соціальний клас, а українські селяни стали жертвами злочину насамперед через свою приналежність до української нації.

Правомірність і справедливість такої оцінки — очевидні у світлі політики більшовицького режиму щодо України та системного аналізу більшовицької доктрини і практики в національному питанні.

Ленінсько-сталінське керівництво завжди надавало виняткового значення Україні, вважаючи, що її утримання в орбіті московського центру є ключовою умовою для забезпечення життєздатності комуністичного режиму та нового імперського утворення у формі СРСР. «Втратити Україну — втратити голову», — казав Ленін. Звідси небажання більшовиків визнавати право української нації на створення незалежної держави. Незважаючи на проголошення Леніним гасла самовизначення націй, керівники більшовицької організації в Україні Горюхов і П'ятаков у червні 1917 р. на засіданні Київського комітету РСДРП(б) заявили: більшовики не можуть підтримати самостій-

ності України, тому що Росія не може існувати без українських хліба, вугілля, цукру тощо.

Після проголошення Української Народної Республіки (УНР) у період з 1917 р. по 1920 р. Радянська Росія під вигаданим приводом надання збройної допомоги кишеньковій Українській радянській республіці, утвореній на противагу УНР, тричі завоювала Україну. Підсумовуючи значення другого загарбання України у 1919 р., Ленін казав: «Ми тепер маємо Україну, це означає, що ми маємо хліб».

Третя окупація України завершилася 1920 р. Для утримання її у своєму силовому полі більшовицька Росія дислокувала на території України шість армій чисельністю 1,2 млн. багнетів.

Зважаючи на потужність українського визвольного руху і розуміючи неможливість тривалого підкорення України лише силою зброї, Ленін у грудні 1920 р. підписав з підконтрольним йому радянським урядом України Союзний договір, який визнавав незалежність Радянської України — Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР). Водночас було зроблено інші тактичні поступки, переважно в національно-культурній сфері. В Україні почала запроваджуватись політика українізації, що об'єктивно сприяло дерусифікації та зміцненню української ідентичності.

Змушене піти на поступки, кремлівське керівництво не послабило свого фактичного контролю України і готувалося до реваншу. Першим кроком у цьому напрямі було створення у грудні 1922 р. Союзу Радянських Соціалістичних Республік. У практичному плані це означало початок процесу відтворення колишньої імперії, але на трохи звуженому геополітичному просторі і в новій, комуністичній іпостасі.

Реінтеграція України була успіхом кремлівського керівництва, який посилював владні можливості Москви, однак не скасовував свободи республіки у здійсненні свого власного національно-культурного політичного курсу. Більше того, політику українізації, відповідно до рішень VII конференції КП(б)У (4–10 квітня 1923 р.) та XII з'їзду РКП(б) (17–25 квітня 1923 р.), визнано офіційною лінією партії у сфері національно-культурного будівництва. Незважаючи на певні суперечливі моменти і певну непослідовність у її здійсненні, політика українізації була потужним засобом творення української України.

Українізація торкалася не лише царини застосування української мови, а й охоплювала інші ключові сфери суспільного життя. Зокрема, у процесі українізації, яка здійснювалася під проводом КП(б)У за активної участі О. Шумського та М. Скрипника, відбувався культурний ренесанс європейського зразка і формувалися відмінні від російських культурні традиції, які орієнтувались на психологічну Європу під гаслом «Геть від Москви» (М. Хвильовий), створювалася національна система освіти (Г. Гринько), обґрунтовувалась економічна концепція, згідно з якою Україна мала бути автономним економічним організмом (М. Волобуєв).

1928 р. ЦК КП(б)У знову порушив питання про передачу УСРР районів із більшістю українського населення Курської та Воронезької губерній, а також про запровадження українізації на Кубані, яка тоді, за традиціями, мовою, культурою, була українською, але почала вже втрачати свій український характер.

В Україні на кінець 20-х років із 17 дивізій, дислокованих у її межах, 8 були територіальними, тобто склалися з українців. Причому у військових навчальних закладах розпочалося викладання української мови.

Підвищувався авторитет і вплив національної церкви — Української автокефальної православної церкви.

Українізація об'єктивно була продовженням хвилі національного піднесення, викликаного проголошенням УНР і національно-визвольними змаганнями. Національне відродження України породило несприйняття і стурбованість кремлівського керівництва, перед яким, як раніше перед урядом Російської імперії, постала необхідність, але набагато масштабніша — викоренення українського сепаратизму.

Як свідчать аналітичні розробки контрольованої з Москви української спецслужби — ГПУ, у фокусі її уваги була небезпека українського сепаратизму. ГПУ України відстежувало настрої в українському суспільстві, вивчало ставлення різних його прошарків до комуністичного режиму, оцінювало «сепаратистські прояви» та визначало заходи боротьби з ними. При цьому особливо наголошувалося на діях «сепаратистів» із використання потенціалу українського селянства та його залучення до реалізації їхніх планів. У таємному обіжнику ГПУ УСРР від 4 вересня

1926 р. «Про український сепаратизм» зазначалося, що «село привертає особливу увагу націоналістів» і що їхня робота «у вихованні села в дусі ненависті до Москви дає помітні результати, особливо у середовищі молоді». З огляду на це робився такий організаційний висновок: «пов'язати роботу по українській інтелігенції з роботою по селу».

Найактивніша фаза цієї «роботи» розпочалася з організації і проведення у 1929–1930 рр. процесу Спілки визволення України (СВУ), спрямованого проти української провідної верстви, і завершилася винищенням мільйонів українських селян під час Голодомору 1932–1933 рр. Обвинуваченим у справі СВУ, зазначали В. Пристайко та Ю. Шаповал, інкримінувалося прагнення зруйнувати СРСР, «відірвати» Україну від інших «союзних республік». Відтак, інспіруючи справу СВУ, комуністична влада, на її думку, ставила крапку на спробах тих або інших сил виступити під прапором «українського націоналізму» чи «сепаратизму».

Підсудними на процесі проходило 45 осіб, але невдовзі у зв'язку зі справою було заарештовано ще 700. Усього ж під час та після процесу СВУ репресіям в Україні було піддано понад 30 тисяч українських громадян, переважно з числа інтелектуальної еліти. Репресії поширилися і на Українську автокефальну церкву, яку було заборонено.

Отже, відбулася широкомасштабна превентивна зачистка української провідної верстви, яка в умовах широкого спротиву сталінській політиці на селі могла очолити боротьбу селян за повалення комуністичного режиму і утворення незалежної Української держави.

Такий спротив спостерігався на всій території Радянського Союзу, однак найсильніший він був в Україні. Із зареєстрованих ОГПУ в 1930 р. 13 754 (2,5 млн. учасників) селянських заворушень, бунтів і повстань — 4098 (понад 1 млн. учасників) відбулося в Україні і 1061 (приблизно 250 тис. учасників) — на Північному Кавказі. Як повідомляв заступник голови ОГПУ В. Балицький у 1930 р. в доповідній записці про політичний стан селянства в Україні у зв'язку з політикою ліквідації куркульства як класу, у деяких селах співають «Ще не вмерла Україна...» і виголошують гасла «Геть Радянську владу!», «Хай живе самостійна Україна!»

Незважаючи на репресії проти української провідної верстви та каральні акції із застосуванням збройних формувань ГПУ проти селян, їхній спротив тривав. Звичайно, він мав спонтанний і неорганізований характер, але за певних умов міг перерости в загальнонаціональний вибух. Такий розвиток подій непокоїв сталінський режим, який планував подальші антиукраїнські репресії під приводом боротьби з українським «контрреволюційним підпіллям». Про це, зокрема, свідчить оперативний наказ по Державному політичному управлінню УСРР від 13 лютого 1933 р. під грифом «цілком таємно».

У наказі йшлося про те, що ударно-оперативна група ГПУ «розкрила контрреволюційне повстанське підпілля в Україні, яке охопило до 200 районів, близько 30 залізничних станцій та депо і низку пунктів прикордонної смуги». На цій підставі робився висновок про наявність єдиного, ретельно розробленого плану «організації збройного повстання в Україні до весни 1933 року з метою повалення радянської влади та встановлення капіталістичної держави, так званої Української незалежної республіки». Зазначимо з огляду на це, що чекістський прогноз щодо часу збройного повстання дивним чином збігається із часом, коли репресії і Голодомор в Україні сягнули свого апогею.

У світлі відомих нині фактів такі оцінки ситуації та висновки видаються, м'яко кажучи, перебільшенням. Тим часом аж ніяк не є перебільшенням страх сталінського керівництва втратити як владу, так і Україну.

Варто звернути увагу, що концептуально наказ перегукується з відомим тепер листом Сталіна Кагановичу від 11 серпня 1932 р., в якому вождь наголошував: «Найголовніше зараз Україна», де справи надто погані і «по партійній лінії», і «по лінії радянській», і «по лінії ГПУ». І робив висновок: «Якщо не візьмемося нині за виправлення ситуації на Україні, Україну можемо втратити».

Український Голодомор був складником багатоходової превентивної каральної операції, спрямованої проти української нації як такої, оскільки її відродження становило загрозу єдності і самому існуванню радянської імперії. У ході цієї операції за допомогою штучно організованого голоду було завдано нищівного удару по українському селянству з метою фізично знищити пи-

тому частину нації, а отже, підірвати її визвольний потенціал. Адже за Всесоюзним переписом населення 1926 р. з 31,2 млн. жителів України сільське населення становило 23,3 млн., тобто понад 81%, а серед сільського населення українці становили 20,6 млн., тобто 87,6%. На початку 1932 р. населення України становило 32,5 млн., з яких у сільській місцевості проживало 25,5 млн. Як і раніше, серед сільського населення українці мали переважну більшість, а у деяких сільських регіонах їхня чисельність перевищувала 90%.

Досить часто стверджують, що український Голодомор не мав виключно українського національного виміру, а отже, не є злочинном геноциду, оскільки від голоду гинули не лише українці, а й представники національних меншин, які на той час жили в Україні.

Із цим твердженням перегукується досить парадоксальна позиція С. Кульчицького, яку він сформулював так: «Застосований Сталіним терор голодом в Україні і на Кубані був геноцидом українських громадян, а не українців». Він аргументує свою позицію тим, що: а) Сталін мав підстави побоюватися громадян УСРР; б) нікому — ні онукам громадян України, померлим від голоду, ні світовій громадськості неможливо довести, що знищення українців відбувалося подібно до знищення вірмен в Османській імперії в 1915 р. чи євреїв у країнах Європи, окупованих нацистами. З таким підходом не можна погодитися, оскільки він є хибним у своїй основі і не відповідає критеріям Конвенції 1948 р.

По-перше, населення Кубані, яка була частиною РРФСР, на три чверті складалося з українців, котрі були громадянами Російської Федерації, а не України.

По-друге, відповідно до Конвенції 1948 р. геноцидом вважаються злочинні дії з наміром знищити певну національну, етнічну, расову або релігійну групу, а не громадян. Тобто людей знищують саме через їхню належність до певної національної, етнічної, расової чи релігійної групи, яка, власне, і є об'єктом злочину.

По-третє, Сталін боявся не громадян України, він вбачав грізну небезпеку в українському національному відродженні. Тому й завдав превентивного удару, і цей удар був спрямований проти української нації як такої. Саме через це українці стали

жертвами його злочинних акцій, а не тому, що вони були лише громадянами УСРР.

По-четверте, некоректно як протиставляти, так і отожднювати український Голодомор із геноцидом вірмен та єврейським Голокостом, оскільки кожний конкретний злочин геноциду має лише йому притаманні зовнішні матеріальні особливості. З юридичного погляду істотною є не тотожність чи подібність цих особливостей, а відповідність кожного з таких злочинів критеріям або типовим юридичним ознакам, визначеним Конвенцією 1948 р. Доводити комусь подібність знищення українців, вірмен і євреїв під час національних трагедій кожної з цих національних груп непотрібно, оскільки такої подібності не існує і об'єктивно не може існувати. Натомість необхідно довести, що параметри українського Голодомору відповідають вимогам положень Конвенції 1948 р.

Нетотожність українського Голодомору єврейському Голокосту не може бути підставою для заперечення геноцидного характеру української національної трагедії. Нацисти звозили євреїв з усієї Європи до таборів смерті і там знищували в газових камерах. Українців виморювали голодом на їхній споконвічній етнічній території. Матеріальні параметри обох злочинів явно нетотожні. Однак їх юридичні виміри у світлі Конвенції 1948 р. є однаковими.

Одна зі специфічних рис українського Голодомору зумовлена тим, що в перебігу історичного розвитку в деяких регіонах України відбулося вкраплення в тіло української нації національних меншин. Тому під час Голодомору, крім українців, справді гинули і представники національних меншин України. Вони також стали жертвами злочинних дій кремлівського керівництва. Але злочин геноциду було спрямовано не проти них, а проти української нації. Голодомор планувався і здійснювався як один з етапів спецоперації проти української нації як такої, оскільки саме вона, а не національні меншини, виступає суб'єктом державотворчого самовизначення і лише вона могла реалізувати право на самовизначення шляхом виходу з СРСР і утвердження незалежної держави.

Будучи основною частиною української нації, українські селяни, а не представники національних меншин становили живильний ресурс і рушійну силу українських народних повстань

та національно-визвольних рухів і відігравали в них чільну роль. Саме тому безпосереднім об'єктом Голодомору стала українська національна група та її питомий складник — українські селяни.

Той факт, що від українського Голодомору постраждали представники національних меншин України, аж ніяк не може слугувати підставою для заперечення його антиукраїнської спрямованості. Здійснюючи Голокост проти євреїв, нацисти одночасно знищували циган, поляків, білорусів, українців, представників інших націй, яких вони так само вважали расово неповноцінними і потенційними ворогами рейху. Про це свідчать трагедії Бабиного Яру та інших місць масового знищення євреїв. Але ж ніхто не заперечує, що Голокост є геноцидом єврейського народу.

Представники національних меншин України стали невинними і невинними жертвами українського Голодомору не тому, що були росіянами, євреями, поляками, німцями чи болгарами, а тому, що жили серед української нації, проти якої було спрямовано злочин. Вони немовби опинилися на лінії вогню, коли планували вбити конкретну особу, а постраждали й інші люди, що опинилися поблизу. Але ж нікому не спаде на думку заперечувати наявність злочину на тій підставі, що внаслідок його вчинення постраждали також особи, яких злочинець не мав наміру позбавляти життя.

Виокремлення українського виміру Голодомору не означає заперечення або ігнорування факту винищення штучним голодом представників національних меншин України. Про це свідчать розвідки українських дослідників Голодомору — зокрема О. Іванова, І. Іванькова, В. Марочка. Ретельне з'ясування долі національних меншин має стати неодмінним аспектом майбутнього офіційного розслідування всіх обставин Голодомору на території України.

З точки зору міжнародного права масова загибель від голоду представників національних меншин України є злочином винищення і одночасно обставиною, що обтяжує вину і підвищує рівень відповідальності організаторів українського Голодомору.

У світлі викладеного юридично некоректним є розширене тлумачення поняття «національна група», відповідно до якого об'єктом злочину геноциду розглядають «частину україн-

ського народу — сукупність жертв Голодомору.., незалежно від етнічної, релігійної та інших ознак» (Є. Захаров). Такий підхід є співзвучним із положеннями ухваленого у 2006 р. Закону «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». Однак він суперечить вимогам як ст. II Конвенції 1948 р., так і ст. 442 Кримінального кодексу України, в яких сформульовано склад злочину геноциду. Зауважимо, що у проекті цього Закону Голодомор кваліфікувався як геноцид української нації. В ході його обговорення тодішній голова Верховної Ради О. Мороз запропонував замінити слово «нація» на слово «народ». Верховна Рада України погодилася з цією юридично безпідставною і провокативною поправкою, яка створила правову колізію і, по суті, спрямована на заперечення геноцидного характеру Голодомору. Цю колізію необхідно усунути шляхом внесення змін до Закону «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» і приведення його змісту у відповідність із вимогами ст. 442 Кримінального кодексу України та ст. II Конвенції 1948 р.

Геноцидний характер українського Голодомору намагаються заперечити, спираючись і на той факт, що штучно організований голод спричинив загибель не лише українців в Україні, а й росіян, казахів, татар, башкирів і ще багатьох в інших регіонах СРСР. Такий підхід лежить в основі концептуальної оцінки голоду 1932–1933 рр. російськими істориками та офіційними чинниками, а також деякими закордонними дослідниками, наприклад німцем С. Мерлем.

Суть позиції російської сторони коротко можна сформулювати так: оскільки голод 1932–1933 рр. на території Російської Федерації не вважається геноцидом, то і голод в Україні не може бути геноцидом. Така позиція є позбавленою елементарної логіки спробою нав'язати українській стороні і світовому співтовариству власне бачення історії України. При тому що переконливих документів і аргументів на користь ідентичності матеріальних ознак голоду в Росії і Голодомору в Україні вони не наводять. І причина тут одна — їх просто не існує.

Організуючи штучний голод, сталінський тоталітарний режим мав на меті часткове винищення: а) селян — як представників соціальної верстви, яка розглядалась як ворожа, — з тим, щоб упокорити їх та подолати їхній опір, і б) української національної групи як такої, оскільки її розвиток становив по-

тенційну загрозу цілісності і самому існуванню комуністичної імперії і оскільки питому частину української нації становили селяни, які чинили найбільший спротив режиму.

Виокремлення українського Голодомору як злочину геноциду, яке спирається на ґрунтовну фактологічну базу, аж ніяк не є запереченням злочинного характеру дій комуністичної влади, що спричинили масову загибель селян інших національностей на території РРФСР. Не виключено, що злочинні дії, вчинені в той час проти казахів, татар та башкирів, також були актами геноциду. Підтвердити чи спростувати це можуть спеціальні дослідження та офіційні розслідування в Казахстані, Татарстані чи Башкортостані.

У цьому зв'язку виникає питання: чи міг сталінський тоталітарний режим вчинити злочин геноциду, жертвами якого стали б російські селяни? Відповідь може бути одна — ні. Як українські селяни були етнічними українцями, так російські селяни були етнічними росіянами. І ті, й інші належали до національних груп, позиціонування і роль яких як у Російській, так і в Радянській імперії були різними.

Російська нація була системоутворюючою основою обох імперій. Російському націоналізмові як офіційному ідеологічному знаряддю розбудови імперії білої та — прихованому машкарою інтернаціоналізму — імперії червоної був притаманний не сепаратизм, а месіанізм, ідеї імперської єдності та величі.

Російська нація, як і її складник — російське селянство, не могла, за визначенням, стати об'єктом злочину геноциду, оскільки комуністичний режим в принципі не був зацікавлений у знищенні російської нації як такої.

Спротив російського селянина більшовицькому режимові не крив у собі загрози політичного сепаратизму і не пов'язувався владою з можливістю виходу Росії зі складу СРСР.

Українську націю владні кола обох імперій завжди розглядали як системоруйнівний чинник. Рушійною силою українського націоналізму, як ідеологічного знаряддя побудови незалежної України, була ідея виділення зі складу імперії та створення Української самостійної соборної держави.

Почуття національної ідентичності українського селянина у поєднанні з його антибільшовизмом було підґрунтям українського сепаратизму і становило загрозу єдності та самому існу-

ванню СРСР. Саме тому об'єктом злочину геноциду стала українська нація, для послаблення якої сталінський тоталітарний режим здійснив геноцидне винищення українського селянства як питому частину нації і джерело її духовної та матеріальної сили.

Вибіркову антиукраїнську спрямованість Голодомору підтверджують, зокрема, і такі факти.

Найжорстокіші репресивні заходи, які спричинили штучний голод, режим застосував в Україні і на Кубані, яка входила до складу РРФСР, але за мовою, традиціями і культурою була в той час українською. За переписом населення 1926 р. на Кубані проживало 1 млн. 412 тис. українців, що становило 75% її населення. В цілому ж на Північному Кавказі налічувалося 3 млн. 107 тис. українців.

Уповноваженим з питань забезпечення хлібозаготівель в Україні і на Північному Кавказі було призначено Кагановича, найвідданішого соратника Сталіна. Саме Каганович запровадив режим «чорних дощок» як додатковий метод покарання селян Кубані й України, в яких примусово вилучались всі запаси зерна та всі інші продукти харчування.

У союзних постановах, листуванні і виступах кремлівського керівництва поряд з Україною часто виокремлюється Кубань — як регіон, якому слід приділити особливу увагу. Про це, наприклад, свідчать Постанови Політбюро ЦК ВКП(б) від 1 листопада 1932 р. та бюро Північнокавказького крайкому від 4 листопада 1932 р., листування Сталіна з Кагановичем, виступи останнього під час поїздок до Північного Кавказу.

Російський дослідник голоду 1932–1933 рр. І. Зеленін зазначає, що дії комісії ЦК ВКП(б) у справах хлібозаготівель у Поволжі, що її очолював Постишев, мали «дещо інший характер порівняно з тим, що здійснювали Каганович і Молотов на Північному Кавказі і Україні». Він небезпідставно вважає, що селяни Нижньої Волги постраждали від голоду меншою мірою, ніж сільське населення України і Північного Кавказу.

В. Кондрашин зазначає, що в 1932 р. дестабілізацію ситуації в Північно-Кавказькому краї спричинив «український чинник» — оголошення там планів хлібозаготівель викликало паніку серед селян Кубані і Дону, оскільки вони знали про голод в Україні і відчували загрозу голоду, аналогічного тому, що вже

охопив Україну. Цілком очевидно, що паніка охопила цей регіон через те, що населений він був переважно українцями, які знали про події в Україні, але В. Кондрашин про це не згадує.

Поряд із нормативними актами, за допомогою яких здійснювалась організація штучного голоду на всій території СРСР, існувала ціла низка специфічно «українських», а точніше — анти-українських законів, постанов, інструкцій, директив тощо. Так, у січні 1933 р. на союзному рівні було ухвалено нормативні акти, відповідно до яких лише селянам України і Кубані заборонявся виїзд до сусідніх областей Росії і Білорусії «в пошуках хліба». На їхніх кордонах було встановлено режим блокади, дотримання якого забезпечували підрозділи ГПУ та міліції. Аби унеможливити втечу від голодної смерті, війська не допускали голодуючих українських селян також у райони, прилеглі до кордону з Румунією і Польщею.

Питання хлібозаготівель в Україні і на Північному Кавказі сталінський тоталітарний режим пов'язав безпосередньо з питаннями українізації, свідченням чого є Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. «Про хлібозаготівлю на Україні, Північному Кавказі та в Західній області».

У вельми розгорнутих пунктах 4, 6 і 7 Постанови виокремлено лише Україну і Північний Кавказ; українське керівництво піддано жорсткій критиці за хибне здійснення національної політики, а північнокавказьке — за небільшовицьку українізацію, що полегшило буржуазно-націоналістичним елементам, зокрема петлюрівцям та учасникам Кубанської Ради (аналог Центральної Ради), «створення своїх легальних прикриттів, своїх контрреволюційних осередків і організацій».

Постанова містила припис ЦК КП(б)У та РНК України «вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій» і зобов'язувала Північнокавказький крайком і крайвиконком:

- виселити в найстисліші терміни до північних областей СРСР зі станиці Полтавської (Північний Кавказ), як найбільш контрреволюційної, усіх жителів, за винятком справді відданих радвладі колгоспників та одноосібників, і заселити цю станицю колгоспниками-червоноармійцями;

- негайно перевести на Північному Кавказі діловодство радянських і кооперативних органів «українізованих» районів,

а також видання усіх газет і журналів з української на російську мову, більш зрозумілу для кубанців; підготувати і до осені перевести викладання в школах на російську мову.

Зміст цієї Постанови є переконливим підтвердженням того, що штучно організований голод в Україні і на Північному Кавказі використовувався не лише як зброя геноцидного винищення, а насамперед як привід для руйнації української національної ідентичності та знищення носіїв цієї ідентичності за їхню належність до української національної групи.

Загальносоюзні нормативні акти виконувались на теренах усієї Країни Рад за допомогою практично однакових методів, проте масштаби, цілеспрямованість і, відповідно, наслідки їх застосування в окремих регіонах були різними. З найбільшою ретельністю і жорстокістю їх виконували в Україні і на Кубані. Найактивніші фази вилучення зерна в українських селян супроводжувались істеричними антиукраїнськими кампаніями в загальносоюзній пресі.

Порівняно з іншими регіонами, смертність в Україні і на Кубані була набагато більшою і перевищувала природну в десятки разів. Причому надвисока смертність спостерігалась у сільській місцевості, заселеній переважно українцями (С. Кульчицький). Це зумовлено застосуванням особливо жорстоких і масштабних примусових вилучень продовольства саме щодо українців.

З припиненням Голодомору в другій половині 1933 р., відповідно до Постанов Політбюро ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, було утворено Всесоюзний комітет з переселення. Згідно з його рішеннями було визначено 42 райони Одеської, Дніпропетровської, Донецької та Харківської областей, куди на місце виморених голодом українців організовано переселяли людинність з Росії та Білорусії. Під час першого етапу цієї операції до України протягом кінця 1933 – початку 1934 рр. було переселено 20 тисяч сімей. Вимерлі українські села були заселені переважно росіянами, білорусами, а також євреями і німцями, хоча в Союзі РСР за межами України проживало кілька мільйонів українців.

Тогочасні повідомлення іноземних кореспондентів та закриті звіти посольств і консульств, акредитованих в СРСР, сконцентровані головним чином на голоді в Україні і Північному Кавказі. Причому як у кореспонденціях, так і в аналітичних висновках дипломатичних звітів даються оцінки людських втрат і підкрес-

люється, що голод в Україні було сплановано з метою приборкання та знищення української нації.

Так, в аналітичному звіті «Голод і українське питання», підготовленому у травні 1933 р. Королівським консулом Італії в Харкові С. Граденіго, зазначалось, що політика московського уряду «має на меті за кілька місяців ліквідувати українську проблему, пожертвувавши 10 чи 15 мільйонів душ. І ця цифра не повинна здаватись перебільшеною. Гадаю, що її вже, мабуть, досягнуто і буде перевищено... З цього я роблю висновок: теперішня катастрофа спричинить колонізацію України переважно російським населенням. Це змінить її етнографічну природу. Можливо, в дуже близькому майбутньому, не доведеться більше говорити ні про Україну, ні про український народ, а отже, не буде й української проблеми, оскільки Україна фактично стане частиною Росії».

У політичному звіті Консульства Німеччини в Києві від 15 січня 1934 р. зазначалось: «Стан українського питання цього року можна оцінити також лише в контексті масового голоду. Через цю катастрофу, відповідальною за яку народ вважає московську політику, давня прірва між українцями-поборниками самостійності та московським централізмом, природно, поглибилася. Прикметною для настроїв населення є досить поширена думка, що радянський уряд навмисне посилював голод, щоб примусити українців власти навколішки». Варто також процитувати документ «Чи є Україна українською», складений у травні 1936 р. анонімним автором після кількатижневої поїздки Україною. Автор цього документа, який зберігається в архіві німецького МЗС, зокрема, зазначає:

«Українська Україна була знищена. Від понад 30 млн. її населення, за приблизними підрахунками, п'ята частина, тобто 6 мільйонів людей, померли голодною смертю. Нині народ настільки слабкий, що не зможе встояти перед останнім ударом московського централізму...

У майбутньому ретельне історичне дослідження, можливо, встановить, що волю українського народу протягом жакликих 1932–1933 років було зломлено. Щонайменше на десятки років, а може й назавжди».

На щастя, похмурі песимістичні прогнози не виправдались, але їхнє підґрунтя і зміст переконливо свідчать про розуміння

того, що об'єктом злочинної геноцидної поведінки кремлівського керівництва була українська нація як така.

Незважаючи на тяжкі історичні випробування, Україна відновила свою державну незалежність. Однак українська нація зазнала колосальних втрат, наслідки яких відчуваються і нині. У поєднанні з політичними репресіями та депортаціями, які здійснювались до, під час і після 1932–1933 рр., Голодомор мав катастрофічний кумулятивний ефект. Нищівного удару зазнав генетичний потенціал української нації. Відбулась руйнація традиційної структури українського соціуму, супроводжувана спустошенням країни. Українській нації було завдано тяжкої психологічної травми внаслідок жахливих картин масової загибелі людей, мученицької смерті рідних та близьких, неймовірних голодних страждань живих і шокуючої моральної деградації, викликаній боротьбою за виживання в умовах тотального голоду. Було серйозно приборкано сили українського визвольного руху і послаблено здатність нації до спротиву, підірвано віковічні національні традиції, пригальмовано процес національного відродження і нормального культурного розвитку нації, зміцнення її єдності, гідності і духовності. У країні запанувала атмосфера страху, жорстокості, брехні, подвійних стандартів і аморальності.

Значною мірою руйнівні наслідки Голодомору гальмують поступ незалежної України. Їхнє подолання є необхідною умовою оздоровлення суспільства, національної консолідації і побудови успішної України.

Кількість жертв злочину і демографічні втрати України

Точної цифри жертв Голодомору не існує і встановити її навряд чи практично можливо. У прагненні приховати масштаби злочину і його згубні наслідки кремлівське керівництво заборонило органам запису актів громадянського стану, органам обліку природного руху населення та медичним закладам фіксувати справжню причину смерті, а коли у 1933 р. голод сягнув

апогею, померлих ховали у братських могилах без будь-якої реєстрації взагалі. Як зазначає С. Кульчицький, у цей час роботу державних органів у сільській місцевості було порушено, а подекуди — зовсім паралізовано. У 1934 р. органи обліку народонаселення і відповідну архівну службу підпорядкували НКВС СРСР. Вільний доступ до демографічної інформації було припинено.

Незважаючи на заперечення комуністичною владою самого факту голоду, масштаби демографічної катастрофи в Україні не могли не привернути уваги іноземних журналістів, дипломатів і фахівців, які в той час працювали в СРСР.

Перші емпіричні оцінки числа жертв Голодомору почали з'являтися у західній пресі у його розпал. На відміну від повідомлень журналістів, оцінки дипломатів були закритими і стали відомі значно пізніше. Аналіз тогочасних кореспонденцій і дипломатичних звітів свідчить про наявність великих розбіжностей в оцінці кількості жертв злочину. Вони коливались у діапазоні між 15 млн. і 1 млн. На підставі цих оцінок можна зробити лише висновок, що жертвами організованого комуністичним режимом Голодомору стали мільйони людей як в Україні, так і поза її межами і що найбільших втрат зазнала Україна.

Поряд з емпіричними оцінками числа жертв Голодомору існує багато експертних оцінок, зроблених у 40-х – 50-х роках численними дослідниками за допомогою різних методів. Джерельною базою цих оцінок були всесоюзні переписи населення 1926 р. і 1939 р., оскільки результати Всесоюзного перепису 1937 р. були визнані радянським керівництвом дефектними, а їх опублікування заборонено. Відповідно до експертних оцінок, зроблених до розсекречення радянської демографічної статистики, верхня межа втрат знижувалась з 15 млн. до 7,5 млн., а нижня підвищувалась з 1 млн. до 2,5 млн.

Після відкриття у кінці 80-х років доступу до закритих раніше радянських архівів відбулось подальше звуження меж загального числа жертв Голодомору в Україні. Оцінки дослідників почали коливатися в діапазоні від 5,2 млн. до 2,6 млн. замордованих голодом.

І сьогодні питання визначення числа жертв Голодомору залишається дискусійним. Як і раніше, при його вивченні дослід-

ники одержують неоднозначні результати навіть у рамках виконання одного проекту.

Свідченням цього є представлена у 2008 р. науково-аналітична доповідь Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України «Демографічна катастрофа в Україні внаслідок Голодомору 1932–1933 років: складові, масштаби, наслідки». Доповідь фіксує дещо суперечливі оцінки кількісних параметрів людських втрат України. Так, на с. 76 доповіді зазначається, що сукупні демографічні втрати становлять 5,5–5,6 млн. людей, а розміри людських втрат від надсмертності коливаються у межах не більше 3,4–3,5 млн. На с. 78 загальні втрати визначені цифрою 5,4 млн. з виокремленням втрат у сільській місцевості 5,1 млн. На с. 82 загальні втрати України у 1932 р. визначені у 795 000, а в 1933 р. — 3,5 млн., тобто сумарно 4 млн. 295 тис., а на с. 84 підсумовується, що демографічні втрати України внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. оцінюються у 4,5 млн. осіб — 3,4 млн. втрачено через підвищену смертність, а 1,1 млн. — через зниження народжуваності. Причому тут же зазначається, що кумулятивні демографічні втрати становлять близько 6 млн. осіб.

Неоднозначність в оцінках людських втрат від Голодомору пояснюється не стільки застосуванням дослідниками різних методів обчислення демографічної статистики, скільки ненадійністю використовуваних ними базових даних. Навіть якщо розрахунки зроблені за всіма правилами демографічної науки, але ґрунтуються на статистиці переписів 1937 і 1939 років, їхні результати навряд чи можна вважати цілком достовірними. Адже відомо, що якість обох переписів є сумнівною. Особливо сумнівною є статистика перепису 1937 р. Як зазначає С. Кульчицький, по Україні було зареєстровано від третини до половини смертних випадків, смерть від голоду не виокремлювалась, а від березня до серпня 1933 р. реальна смертність (включаючи природну) у 2–3 рази перевищувала зазначену в документах статистичного обліку.

У документах переписів не зафіксовано належним чином облік поточного руху населення. Про абсурдність статистики, зафіксованої в обох переписах, свідчить той факт, що згідно з їхніми даними з 1926 р. по 1937 р. населення України змен-

шилось усього на 538639, а з 1926 р. по 1939 р. — більше як на 3 млн.

За таких обставин сучасні експертні оцінки не можуть беззастережно бути безальтернативною заміною оцінок, фахово виконаних у минулому, а також деяких перших емпіричних оцінок Голодомору сучасниками, особливо тими, які тривалий час жили в Україні, відвідували її сільські регіони і мали конфіденційний доступ до носіїв необхідної інформації.

З огляду на неординарність ситуації варто розробити нові підходи як до корекції сфальсифікованої демографічної статистики, так і до використання раніше зроблених експертних та емпіричних оцінок. Згармонізованість таких підходів сприятиме одержанню надійніших результатів.

Труднощі у підрахунках загальної кількості замордованих голодом людей іноді використовуються для того, щоб кинути тінь сумніву на нашу національну трагедію і заперечити її геноцидний характер. Як зазначалось раніше, ключовим для кваліфікації злочинної поведінки злочином геноциду є не кількість убитих людей, а намір знищити певну групу як таку через повне або часткове знищення її членів. Кількість жертв не є юридичною ознакою геноциду, а лише однією з обставин злочину. З'ясування цієї обставини є лише допоміжним засобом доведення наміру часткового або повного знищення певної групи як такої, а також вирішення питання про ступінь тяжкості вчиненого злочину і призначення відповідного покарання. При спрямованості злочину проти групи як такої вбивство будь-якої кількості її членів є злочином геноциду.

Навіть якщо під час Голодомору загинуло б не кілька мільйонів українців, а на порядок менше, це не змінило б геноцидного характеру цього злочину. Численні підрахунки, зокрема ті, результати яких вказують на мінімальну кількість жертв Голодомору, свідчать, що вбито мільйони. Точне число мільйонів — 3, 5, 7 або 10 з правової точки зору не має принципового значення. Тому в плані кваліфікації Голодомору злочином геноциду будь-які політичні маніпуляції цифрами, пов'язаними з кількістю жертв, як у бік їхнього зменшення, так і збільшення, є безпредметними. В моральному плані такі дії — спекулятивні і блюзнірські.

Механізм здійснення Голодомору: його організатори, виконавці та співучасники

У здійсненні українського Голодомору були задіяні всі елементи партійно-радянської системи, які були складниками тоталітарної партійної держави (Грей-Дорсі), або державі-комуни (С. Кульчицький). Особливість цієї держави полягала в тому, що конституційні органи державної влади і управління — як у центрі, так і на місцях — були підпорядковані Комуністичній партії, яка невдовзі після жовтневого перевороту 1917 р. практично залишилася єдиною партією в країні (а на початку 20-х років — і фактично) і з утворенням Союзу РСР стала називатися Всесоюзною комуністичною партією більшовиків — ВКП(б).

Очоловало ВКП(б) Політичне бюро, яке складалося з визначеної кількості партійних лідерів і якому належала реальна влада в СРСР. Після того як у внутрішньопартійній боротьбі Сталін утвердився як одноосібний лідер і привласнив собі диктаторські повноваження, найвпливовішими членами Політбюро, починаючи з 20-х років, стали його прибічники — Каганович, Молотов, Мікоян, Калінін та ін. Ухвалені Політбюро рішення втілювались у закони або постанови конституційних органів влади, а з найважливіших питань — у спільні Постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР.

На початку 30-х років Союз РСР, який відповідно до Конституції 1924 р. був федеративною державою із досить широкими повноваженнями її суб'єктів, перетворився у надцентралізовану партійну тоталітарну державу, керовану Сталіним та його оточенням. Легітимація диктатури комуністичної верхівки, ідеологічним прикриттям для якої слугували демагогічні гасла, відбувалася за допомогою нормативних актів союзних і республіканських органів влади. Нерідко ці акти мали грифи «цілком таємно» і не підлягали розголошенню. Партійні рішення і відповідні постанови державних органів з особливо важливих питань ухвалювались Сталіним та його найближчим оточенням без формального обговорення навіть на Політбюро, не фіксувались у формальних документах, але були керівництвом до дії для всієї вертикалі партійної диктатури від «Москви до самых до окраин».

Складовою частиною ВКП(б) була українська компартія — КП(б)У, яку було позбавлено самостійності і яку союзне парткерівництво використовувало для утримання України в своїй силовій орбіті. З цією метою ухвалювані в Центрі партійні рішення, закони та постанови дублювались в Україні відповідними актами ЦК КП(б)У, Політбюро ЦК КП(б)У, РНК УСРР та ВУЦВК.

У планах приборкання України важливу роль відводилося ГПУ — Головному політичному управлінню УСРР — так з 1922 р. стала називатися ВУЧК.

У 30-ті роки тандем КП(б)У–ГПУ ні за національним складом свого керівництва, ні за спрямуванням своєї діяльності не був українським, діяв під жорстким контролем Кремля і був слухняним знаряддям реалізації антиукраїнської політики центру.

Чільну роль у механізмі здійснення Голодомору в Україні відіграло кремлівське керівництво, яке було його ідеологом, замовником і організатором. Виконавцем і співучасником здійснення Голодомору було партійне і радянське керівництво України.

У здійсненні злочину були активно задіяні органи радянської юстиції, суду і прокуратури, спецслужби, збройні підрозділи органів внутрішніх справ, ГПУ, Червоної армії та прикордонних військ.

Низова ланка виконавців — керівники місцевих організацій КП(б)У та місцевих органів радянської влади, які залучали до злочинних акцій із вилучення в селян продовольства місцевих активістів із числа членів комітетів незаможних селян, сільських партійних і комсомольських осередків.

Ідеологом, замовником і організатором Голодомору в Україні був Сталін, який відігравав керівну і ключову роль у плануванні злочину, формуванні механізму його здійснення і контролі за його здійсненням. Як Генеральний секретар ЦК ВКП(б), диктаторській волі якого підкорялося Політбюро, Сталін був ініціатором усіх принципових партійних рішень щодо організації Голодомору в Україні.

Спеціалізованими елементами центрального механізму здійснення Голодомору в Україні та на Північному Кавказі стали надзвичайні хлібозаготівельні комісії, створені за рішеннями Політбюро ЦК ВКП(б). На чолі комісій стояли особи з найближчого оточення Сталіна.

Головою комісії для України було призначено В. Молотова, члена Політбюро ЦК ВКП(б), Голову РНК СРСР. Головою комісії для Північного Кавказу став Л. Каганович, член Політбюро, секретар та завідувач сільгоспвідділу ЦК ВКП(б). У роботі комісії Молотова, склад якої не було визначено, фактично брав участь Каганович, який походив з України, знав українські реалії і в 1925–1928 рр. був Генеральним секретарем ЦК КП(б)У.

Поряд із Кагановичем спеціальні функції в Україні виконував Постишев. Їм обом, відповідно до Постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні» від 19 грудня 1932 р., було доручено разом із республіканським керівництвом вжити всіх необхідних організаційних та адміністративних заходів для виконання планів хлібозаготівель. Із цією метою Каганович і Постишев перебували в Україні з 20 по 29 грудня 1932 р.

З січня 1933 р. Постишева було призначено другим секретарем ЦК КП(б)У і першим секретарем Харківського обкому КП(б)У (водночас до лютого 1934 р. він залишався секретарем ЦК ВКП(б)). Будучи наближеною до Сталіна особою, він фактично контролював першого секретаря КП(б)У Косіора, який втратив довіру вождя. Забезпечуючи виконання планів хлібозаготівель, а фактично організовуючи Голодомор, Постишев відіграв вирішальну роль у придушенні національного ухилу в КП(б)У.

Важливу роль у механізмі здійснення Голодомору відводилося каральним органам, які діяли як органи Кремля. Рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 24 листопада 1932 р. заступника голови ОГПУ Балицького було призначено особливим уповноваженим ОГПУ в Україні. На початку грудня 1932 р. він прибув до Харкова і невдовзі обійняв також посаду голови ГПУ УСРР, яку до нього займав С. Реденс — свояк Сталіна.

До республіканського ядра організаторів Голодомору входили перший секретар ЦК КП(б)У С. Косіор, голова РНК УСРР В. Чубар, голова ВУЦВК Г. Петровський, а також перші секретарі обкомів КП(б)У — зокрема М. Хатаєвич, Є. Вегер, Р. Терехов, В. Строганов, М. Майоров, С. Саркісов, Н. Алексєєв. Ці посадовці забезпечували здійснення Голодомору керівництвом нижчих рівнів. При цьому перші особи республіканського керівництва були інкорпоровані також до вищих союзних партійних органів. С. Косіор був членом Політбюро ЦК ВКП(б) з 1930 р.; В. Чубар — кандидатом у члени Політбюро ЦК ВКП(б) у 1926–

1935 рр.; Г. Петровський — членом ЦК ВКП(б) у 1921–1939 рр., кандидатом у члени Політбюро ЦК ВКП(б).

Така конструкція вищого рівня механізму здійснення Голодомору дозволяла ефективно контролювати дії республіканських лідерів і забезпечувати беззастережне виконання ними волі кремлівського керівництва.

Голодомор було вчинено злочинною групою з чітко побудованою ієрархічною вертикаллю керівництва та координації злочинної діяльності. Вона являла собою стійке об'єднання осіб, які належали до вищого ешелону «партійної держави» і які свідомо використовували її як інструмент залучення широкого кола інших осіб для участі в злочинній діяльності.

Особливістю побудови злочинного угруповання, що здійснювало Голодомор, є його промовиста багатоетнічність. Головні ролі в ідеологічному забезпеченні, плануванні, організації і здійсненні злочину належали неукраїнській інтернаціональній команді, яка складалася зі Сталіна, Кагановича, Молотова, Мікояна, Постишева, Косіора, Балицького, Хатаєвича, Вегера, Терехова, Реденса та ін.

Очолюване В. Балицьким каральне відомство складалося переважно з неукраїнців, а в його керівному складі етнічних українців не було зовсім.

Проте активними учасниками злочину були й етнічні українці, зокрема ті, що належали до керівного прошарку республіканського рівня, але вони не відігравали ключової ролі в ухваленні та реалізації рішень — В. Чубар, Г. Петровський, В. Затонський та ін., а також численні виконавці злочину на місцях, які були посібниками у його вчиненні.

Низову ланку виконавців злочинних дій у переважній більшості становили, як правило, вихідці з найбідніших верств, які сприйняли ідеї більшовизму і свідомо підтримували місцеву владу в реалізації планів побудови світлого майбутнього. У той же час багато з них належали до сільських люмпенів, яких комуністична влада свідомо використовувала як знаряддя злочину. Керуючись почуттям заздрості до багатих та бажанням помститися, вони користувалися моментом для самоствердження і виживання за рахунок своїх односельців.

Писати про це доводиться не лише заради історичної правди та відтворення характерних особливостей і ознак злочину,

а й, не в останню чергу, тому, що окремі дослідники, політики і політологи, з огляду на багатоетнічний склад суб'єктів злочину і, зокрема, участь у його вчиненні етнічних українців, вважають за неможливе кваліфікувати український Голодомор як злочин геноциду.

Такий підхід є юридично неспроможним. Національне кримінальне законодавство і міжнародне кримінальне право не обумовлюють кваліфікацію жодного злочину національною належністю злочинця. Злочин геноциду не є, не може і не повинен бути винятком із цього фундаментального правила.

Конвенція 1948 р. не дає жодних підстав пов'язувати кваліфікацію конкретних випадків геноциду з національністю осіб, що брали участь у його здійсненні. Її стаття IV лише передбачає: «Особи, що здійснюють геноцид або будь-які інші з перелічених у ст. III діянь, підлягають покаранню незалежно від того, чи є вони відповідальними за конституцією правителями, посадовими чи приватними особами».

Таким чином, етнічний склад учасників злочину геноциду не є його юридичною ознакою, а отже, не впливає на кваліфікацію конкретних протиправних діянь як злочину геноциду.

Аморальність і спекулятивність таких методів заперечення геноцидного характеру українського Голодомору полягають в навмисному спотворенні однозначних і чітких положень Конвенції 1948 р. та у використанні трагічних обставин злочину для його невизнання, що рівнозначно його виправданню.

Питання відповідальності за вчинення Голодомору та подолання його наслідків

Кваліфікація Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду пов'язана з питанням відповідальності за вчинення цього страшного злочину. З точки зору права така відповідальність лягає на СРСР як «партійну державу», а також на всіх осіб, які брали участь в організації і здійсненні злочину, незалежно від їхніх посад, соціального статусу та етнічної належності.

«Партійна держава» припинила своє існування після дезінтеграції СРСР. Її правонаступниками стали всі колишні союзні республіки, а Російська Федерація, всупереч міжнародному праву, проголосила себе державою — продовжувачкою СРСР. Україна неодноразово заявляла, що не пов'язує визнання Голодомору геноцидом з міжнародно-правовою відповідальністю Російської Федерації і не висуватиме до неї жодних претензій. Однак це не виключає права фізичних осіб — нащадків жертв Голодомору висувати претензії до РФ як до держави, яка вважає себе продовжувачкою СРСР. Звичайно, у практичному плані реалізація цього права є проблематичною.

Моторошні обставини злочину унеможливають встановлення як точної кількості спричинених голодом смертей невинних людей, так і вичерпного поіменного списку жертв. Сьогодні надзвичайно складно знайти людей, які могли б свідчити в конкретних справах. Нарешті, слід зважати і на наявність юрисдикційних труднощів, пов'язаних з тим, що складником тоталітарної «партійної держави» — СРСР була і УСРР, а відтак виконавцями злочину на республіканському рівні були посадові особи УСРР, які в багатьох випадках діяли самостійно й відповідно до республіканських нормативних актів.

Набагато легше встановити відповідальність головних організаторів і виконавців злочину як на союзному, так і на республіканському рівнях. Однак покарання їх є неможливим, оскільки вони, зокрема Сталін, Каганович, Молотов, померли своєю смертю, а значно більша частина його організаторів і виконавців, зокрема Косіор, Чубар, Постишев, Балицький, Реденс, Хатаєвич, а також керівники всіх обкомів КП(б)У, були знищені в ході сталінських репресій. Парадоксальний історичний факт: злочинці зазнали кари, але не були покарані за участь у здійсненні Голодомору.

Слід особливо підкреслити, що багатоетнічний склад ідеологів, організаторів, співучасників, виконавців і пособників злочину, як специфічна матеріальна ознака українського Голодомору, не є і не може бути підставою для звинувачень відповідних націй — грузинської, російської, єврейської, польської, латиської чи будь-якої іншої — у причетності до його здійснення.

У політичному плані відповідальним за Голодомор-геноцид в Україні і винищення селян голодом в інших регіонах СРСР

є сталінський комуністичний режим. Саме тому геноцидний характер Голодомору в Україні, а часто взагалі сам факт голоду в колишньому СРСР намагаються заперечити представники або симпатики КПУ, яка є ідейною спадкоємицею ВКП(б)–КПРС.

На позиції активної протидії міжнародному визнанню Голодомору в Україні як злочину геноциду стоять офіційні чинники Російської Федерації. І це не дивно, адже головного організатора злочину — Сталіна — правляча російська верхівка вважає «сильним політиком» і «успішним менеджером». Але дивним і незрозумілим є те, що визнання Голодомору геноцидом офіційні речники російського МЗС розглядають як образу пам'яті жертв голоду в інших регіонах колишнього СРСР. Кваліфікація українського Голодомору як злочину геноциду не є і не може бути запереченням злочинного характеру дій сталінського режиму проти селян Росії, Білорусі, Казахстану, Башкирії та ін. Україна не виступає ні проти вшанування пам'яті жертв сталінського режиму в колишньому СРСР (у тому числі і виморених голодом людей), ні проти засудження злочинів сталінізму. Тому насправді наругою над пам'яттю жертв злочинів комуністичного режиму є не позиція України, а глорифікація керманіча цього режиму в Росії.

Істерична реакція російського політичного істеблшменту на історичну правду про український Голодомор пояснюється тим, що виявлення справжньої природи цього злочину, його причин і наслідків підриває позиції антиукраїнських сил як в Україні, так і поза її межами і кличе до дій, спрямованих на зміцнення національної державності, розбудову демократичних інститутів України, продовження її руху шляхом інтеграції до європейських і євроатлантичних структур.

У значній своїй більшості російський владний і політичний істеблшмент і надалі розглядає Україну як частину Росії, що має з нею спільну долю і спільну історію. Звідси спроби керівництва Росії нав'язати Україні і світовій спільноті своє бачення української історії. Заперечення права України на свою власну історію є прихованою формою заперечення її права на незалежне існування.

Нині є очевидним, що саме втрата Україною незалежної державності і панування в ній влади, ворожої українській нації і підпорядкованої кремлівському керівництву, стали передумовою

і глибинним підґрунтям Голодомору. Його політичні причини і згубні наслідки промовисто попереджають про смертельну небезпеку для української нації неоімперських планів відновлення «великої єдиної Росії», відповідно до яких Україна має знов стати її складовою частиною. У новітніх стратегіях розбудови російської неоімперії відверто висувається гасло: «Росії потрібна не проросійська Україна, а російська Україна». Гіпотетично існують принаймні три можливості реалізації таких стратегій: 1) шляхом геноциду української національної групи як такої, 2) шляхом лінгвоциду, тобто знищення мови української нації як її засадничої і визначальної ознаки, що є рівнозначним остаточному і повному знищенню нації як такої, 3) за допомогою кумулятивного застосування цих інструментів націєвбивства.

Варто пам'ятати в цьому зв'язку, що, за винятком дуже коротких періодів, вся історія царської і радянської імперій є історією постійної війни на знищення української мови. Під час Голодомору було припинено українізацію і започатковано наступ проти українського відродження і української мови.

Такий наступ не припинився і після відновлення незалежності України, а лише набув нових, масштабніших, небезпечніших і підступніших форм. На це вказує потужна мовно-культурна експансія, яка нині здійснюється Російською Федерацією щодо України і яка, по суті, є якщо не прихованою формою, то прелюдією лінгвоциду. В разі відновлення російської неоімперії із включенням до неї України навряд чи відбудеться масове фізичне знищення українців, оскільки в умовах демографічної кризи в Росії, що посилюється, там відчувається і ще довгі роки відчуватиметься гостра потреба у людських ресурсах. Однак немає жодного сумніву, що сценарій застосування лінгвоциду до української мови з метою знищення української нації стане реальністю. Невід'ємним складником такого сценарію буде переслідування і винищення української еліти.

Трагедія Голодомору є пересторогою, яка спонукає сказати рішуче і тверде «ні» кремлівським неоімперським планам. Тому відновлення і поширення історичної правди про український Голодомор викликає несприйняття і протидію офіційної Росії.

Внаслідок геноциду проти української нації українське суспільство, за висновком Дж. Мейса, стало і все ще значною мірою залишається травмованим постгеноцидним суспільством. Отже,

сьогодні актуальним є політичне засудження злочинів керованого Сталіним комуністичного тоталітарного режиму, яке має супроводжуватись офіційною правовою оцінкою Голодомору і системним вивченням його руйнівних наслідків, виробленням та реалізацією комплексних заходів, необхідних для відродження української нації, оздоровлення суспільства та демократичного розвитку незалежної України.

Такого роду заходи не повинні мати кон'юнктурний характер і вживатися лише в річниці круглих дат. Вони мають здійснюватися на постійній, системній основі на загальнодержавному і регіональному рівнях. Перші кроки в цьому напрямі робить Український інститут національної пам'яті. Але їх явно недостатньо.

Для вирішення масштабного і складного комплексу питань, пов'язаних із подоланням наслідків трагедії, необхідно насамперед, щоб Генеральна прокуратура України порушила кримінальну справу за фактом геноцидного винищення мільйонів людей на підставі Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», статті 442 Кримінального кодексу України та статей 94, 97 та 112 (ч. 3) Кримінально-процесуального кодексу України. В разі встановлення відповідності фактів, що стосуються Голодомору, складу злочину геноциду, як його визначено у ст. 442 Кримінального кодексу України, Генеральна прокуратура України має підготувати офіційний обвинувальний висновок і передати його на розгляд і затвердження Верховному суду України.

У той же час Верховна Рада України повинна створити на підставі статті 89 (ч. 4) Конституції України тимчасову слідчу комісію для проведення парламентського розслідування всіх обставин Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як найтяжчого міжнародного злочину і трагічної події, що має важливе значення для українського суспільства.

Здійснення таких кроків не потребує жодних резолюцій міжнародних організацій. Достатньо наявного законодавства України і політичної волі для його реалізації.

У цьому зв'язку необхідно зазначити, що ст. 6 Конвенції 1948 р. про попередження злочину геноциду і покарання за нього передбачає: кримінальне переслідування за скоєння цього злочину має здійснювати компетентний суд держа-

ви, на території якої він був скоєний, або такий міжнародний кримінальний трибунал, юрисдикцію якого визнають сторони Конвенції. Відповідно до загальноновизнаних положень міжнародного права, підтверджених у Римському статуті Міжнародного кримінального суду 1998 р., справи про міжнародні злочини передаються на розгляд міжнародних судових інстанцій лише в тому випадку, коли держава, на території якої такі злочини були скоєні, не спроможна або не бажає здійснити розслідування, встановити винних та притягти їх до відповідальності.

Повномасштабне розслідування всіх обставин Голодомору та його офіційна кваліфікація в Україні створять потужне і переконливе правове і фактологічне підґрунтя для широкого міжнародного визнання і засудження геноцидного характеру цього жахливого злочину.

БІБЛІОГРАФІЯ

Документи

33-й: Голод. Народна Книга — Меморіал / Упоряд. Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. — К., 1991.

Колективізація і голод на Україні 1929–1933. Збірник документів і матеріалів. — К., 1992.

Чорна книга України. Збірник документів, архівних матеріалів, листів тощо. — К., 1998.

Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936. — Москва, 2001.

Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали. — К., 2007.

Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ — НКВД. — К., 2008.

Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття, невідомі документи з архівів спеціальних служб. — Т. 7. Голодомор в Україні 1932–1933. — Варшава — Київ, 2008.

Голодомор 1932–1933 років: злочин влади — трагедія народу. Документи і матеріали. — К.: Генеза, 2008.

Holodomor of 1932–1933 in Ukraine — Documents and Materials. — Kyiv: Kyiv Mohyla Academy Publising House, 2008.

Документи з архівів відомств закордонних справ іноземних держав

The Foreign Office and the Famine. British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–1933 / Ed. by Marko Carynyk, Lubomyr I. Luciuk and Bohdan S. Kordan. — Ontario — Westal, New York, 1988.

Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 років / Упорядник Андре Граціозі. — Харків, 2007.

Голодомор в Україні 1932–1933 років: за документами політичного архіву МЗС ФРН / Упорядник А. Кудряченко. — К., 2008.

Матеріали розслідувань

Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933, Report to Congress [of the United States]. Commission on the Ukrainian Famine. Adopted by the Commission. April 19, 1988. — Submitted to Congress. April 22, 1988. — Washington, 1988 (переклад матеріалів Комісії див.: Великий голод в Україні. Звіт конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду в Україні. Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. Том IV. — К., 2008).

International Commission of Inquiry into the 1932–1933 Famine in Ukraine. The Final Report, 1990 (переклад Звіту Комісії див.: Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет, 1990 г. — К., 1992).

Дослідження

R. Conquest. The Harvest of Sorrow. — New York–Oxford, 1986 (переклад дослідження див.: Конквест Роберт. Жнива скорботи. Радянська колективізація і Голодомор. — К., 1993).

Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990.

А. Грациози. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне: 1917–1933. — Москва, 2001.

Командири Великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва та Ю. Шаповала. — К., 2001.

Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. — К., 2003.

Famine in Ukraine 1932–1933: Genocide by other means / Ed.: Taras Hunczak and Roman Serbyn. — New York, 2007.

С. Кульчицький. Почему он нас уничтожал? — К., 2007.

С. Кульчицький. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. — К., 2008.

Є. Захаров. Чи можна кваліфікувати Голодомор 1932–1933 років в Україні та на Кубані як геноцид? — Харків, 2008.

Джеймс Мейс. Ваші мертві вибрали мене. — К., 2008.

В. Марочко. Геноцид українців. Творці Голодомору 1932–1933 рр. — К., 2008.

ЗМІСТ

Вступ	3
Геноцид і злочини проти людяності	4
Характерні ознаки геноциду	5
Наявність наміру сталінського режиму організувати Голодомор в Україні	8
Об'єкт злочину — українська нація	17
Кількість жертв злочину і демографічні втрати України	31
Механізм здійснення Голодомору: його організатори, виконавці та співучасники	35
Питання відповідальності за вчинення Голодомору та подолання його наслідків	39
БІБЛІОГРАФІЯ	45

Наукове видання

Василенко Володимир

**ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ
ЯК ЗЛОЧИН ГЕНОЦИДУ**

Правова оцінка

Редактор *О. П. Веремійчик*
Коректор *Т. О. Северина*
Верстка *Ю. Ю. Попсуєнка*

Підписано до друку 13.04.2009. Формат 60×84 ¹/₁₆.
Папір офсетний №1. Гарнітура Verdana. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 2,79. Обл.-вид. арк. 2,65. Наклад 4000 прим.

Видавництво імені Олени Теліги
Реєстраційне свідоцтво № 21638468, видане 15.02.1995
01010, Київ, 10, вул. Івана Мазепи, 6